

מצבה של מלים*

דריוש סטולה

באתר האינטרנט של ההוצאה לאור Pogranicze, שפרסמה את ספרו של יאן טומש גרוס שכנים¹, יש רשימה מעודכנת של פרסומים המוקדשים לנושא הפשע בידוובנה (Jedwabne). הרשימה כוללת למעלה מ-250 טקסטים, והמאמר הזה יהיה אולי מספר 274 או 297 ברשימה. והרי לא כל הפרסומים הנוגעים לנושא נרשמו שם, גם אם לא ניקח בחשבון את מאות הראיונות ברדיו ובטלוויזיה או פרסומים באינטרנט, דברים שנישאו במאות כינוסים וסמינרים וכיוצא באלה. הדיון על ידוובנה הפך לפולמוס הציבורי הסוער ביותר בעניין העבר הפולני-יהודי ובעניין מלחמת העולם השנייה, ולא מן הנמנע שזהו גם הפולמוס ההיסטורי הגדול ביותר ברפובליקה הפולנית השלישית.

גזירי העיתון הכוללים מאמרים, מכתבים למערכת ותרשומות אחרות של התבטאויות פומביות, מצטברים אלה על אלה בתיקים כרסתיניים, כמו זה שאני עצמי פתחתי ונשא את הכותרת "ידוובנה". וכך, עוד לפני שתקום מצבה של אבן בקצה העיירה ההיא, תקום מצבה של מילים, תל קבורה של נייר עיתון. ישאל השואל: איזה משקל ואיזו חשיבות יש למצבה העשויה נייר? ראשית, יתרונה על מצבת אבן בכך שהיא מדברת אל רבים. אחרי חצי מאה שנים של אי-זכרון וכעבור כמה חודשים בלבד של דיון באמצעי התקשורת, כבר שמעו (על-פי סקר שנערך לפני זמן קצר) 80% מן הפולנים בקירוב, כלומר למעלה מ-20 מיליון בני אדם, על השמדת יהודי ידוובנה; שנית, דווקא במהלכו של דיון ציבורי אנחנו מעצבים או מגלים מחדש את המשמעויות שנקרא אחר כך על מצבת האבן שתקום, שכן ללא המשמעויות הללו המצבות הן גושי אבן ומתכת בלבד. שלישית, מצבה של מילים היא מפעל קיבוצי כמו תל קבורה הזה שכל אחד מוסיף לו חופן עפר. כמו בהקמתו של תל קבורה, התהליך המשותף של הקמתה, שהוא תהליך ציבורי במובן מה, מנחיל לאנשים דבר מה נוסף על האפקט הפיזי. יש אומרים שמן הראוי להימנע מהבעת דעה בפומבי בעניין הפשע עד הזמן שבו יבהירו הקטגורים וההיסטוריונים את נסיבותיו. זמן כזה לא יגיע לעולם. לעולם אין העבר מובהר עד הסוף, בייחוד כשמדובר באירועים חשוכים כל כך כרצח המוני. כך גם באשר לדעה שעל-פיה פורסם ספרו של גרוס מוקדם מדי, קודם שנבדקו מקורות כאלה או אחרים וכו'. יש בכך מקצת מן הצדק, אך לא פחות מכך מבוססת הדעה הנחרצת שהספר איחר בחמישים שנה בערך. כתיבת היסטוריה היא מאמץ קיבוצי המתפתח הודות להצגתם של תיאורים

* המאמר הודפס במקור בשפה הפולנית ב- *Rzeczpospolita*, June 2-3, 2001, p. A6.
¹ יאן טומש גרוס, שכנים: השמדתה של הקהילה היהודית בידוובנה שבפולין, יד ושם, ידיעות אחרונות, ירושלים – תל אביב 2001. הספר נכתב במקורו בפולנית: Jan Tomasz Gross, *Sąsiedzi: Historia Zagłady żydowskiego miasteczka* (Sejny: Fundacja Pogranicze, 2000).

ופרשנויות חדשים לגבי העבר, הביקורת עליהם, הצעות של תיאורים חלופיים, הביקורת על אלה וכן הלאה. זכותו של גרוס שהניע את התהליך הזה בנושא שאיננו רק קשה ומסעיר את דעת הקהל אלא הוא גם בעל חשיבות רבה. טוב הדבר שהיסטוריון פולני הוא שעשה זאת. כמו כן ראוי לציין שגרוס התווה את המסגרת העיקרית של הדיון עד כה, וגם מבקריו החריפים ביותר דבקים במסגרת הזאת – כנראה בהיסח הדעת.

טענות רבות הועלו נגד שכנים ונראה שמקצתן יש להן על מה להסתמך, אך אין בהן כדי לפסול את הספר. גם העלאתן אינה פסולה. כל עוד אין הביקורת מגלה רצון רע ושומרת על ביקורת עצמית, מן הראוי שתתקבל בברכה. בתחומי המגרש המוגדר על-ידי מסורת של התנהגות נאותה וכללים של מתודולוגיה היסטורית, אנחנו פועלים בצוותא ומשרתים את האמת גם כאשר אנחנו חולקים איש על רעהו. וכשאנחנו משרתים את האמת אנחנו גם משרתים את פולין. טועים מי שחושבים שהשתקתן של העובדות או עיוותן מתוך "הגנה על השם הטוב" או "לאור המצב", הם שישרתו את המולדת בדרך הטובה יותר. למרבה הצער, בוויכוח הזה נשמעים גם קולות כאלה, שאינם מגלים כבוד למסורת ההתנהגות הנאותה ולעקרונות המקצוע. זהו זן שונה של הביקורת הרעשנית שמתגדר ביסודיות מחקרית כביכול, אך ניזון מן הרכילות, מתפאר ביושרו, אך גדוש בכינויי גנאי, מגדיר את עצמו כקונסטרוקטיווי, אך לאמיתו של דבר יוצר בעיקר רעש רקע תקשורתי. הרעש הזה מזכיר את ההמולה שלפי אחת העדויות יצרו בידובנה כמה אנשים, "שוטטו עם פורעים אחרים בדירותיהם של היהודים והם מנגנים באקורדיון כדי להשקיט את צעקותיהם של הנשים והילדים היהודים".²

למרות כל חוסר הבהירות והפקפוקים, יש בידינו מאגר מסוים של ידע שאם יובע בזהירות אין בו כדי לעורר מחלוקת. אנו יודעים שב-10 ביולי, 1941, קיפחו את חייהם בעינויים שאין לתארם כל יהודי ידובנה כמעט; שבהרג השתתפו פולנים, שהגרמנים מילאו תפקיד חשוב, אם כי לא ברור. באותה מידה מופיעות עובדות רבות בעלות סבירות גבוהה בעדויות אישיות. יש בידינו אפוא כמה יסודות למחשבה שעשויה לתרום למאמץ המשותף של ההיסטוריונים ולזכות את הקוראים בהבנה טובה יותר של המאורעות. אפשר שהביטויים הזהירים – כל ה"כנראה" ו"יכול להיות" ירגיזו את הקורא, אך מוטב כך מאשר ליצור אשליה של ודאות במקום שהמקורות מאפשרים פירושים שונים.

עובדה מובנת מאליה

אפתח בעובדה שבעיני רבים היא מובנת מאליה כל-כך עד שאינם נותנים עליה עוד את דעתם; באותו היום נהרגו כל יהודי ידובנה כמעט, ויהודים בלבד. המובן מאליו נשען על ידיעותינו אודות המאורעות מאוחרים יותר וגם על היעדר כלשהו של פליאה. מן

² שכנים, עמ' 38.

הפרספקטיווה של הידיעה על אודות רצח של כמעט שישה מיליון יהודים אירופיים, ובכללם כל יהודי פולין כמעט, מתייחד הפשע בידוובנה בגלל השתתפותם של הפולנים והשיטה הארכאית של ההרג, אך לא בגלל אופיו הטוטלי. ואילו הכוונה לרצוח את כל היהודים שתשיגם יד השלטון הגרמני קובעת במידה רבה את אופיה המיוחד של שואת היהודים ומבדילה בינה לרדיפות ומעשי תוקפנות כלפי היהודים וכן פשעים ומעשים של השמדת עם שבוצעו במאה העשרים נגד קבוצות אחרות. במקרה של הפשע בידוובנה נודעת לדברים אלה משנה חשיבות מפני שמאפיינים ייחודיים אחרים של "הפתרון הסופי של הבעיה היהודית" הנאצי – ובייחוד אופיו המודרני, הביורוקרטי-התעשייתי, נעדרים. והיעדר הפליאה? הדבר בא לידי ביטוי היטב בסיפור ההומוריסטי הישן אודות השמועה שעומדים לעצור את היהודים ואת עובדי הרכבת. למה עובדי הרכבת? שואל מישהו. ולמה היהודים?

ראשית אפוא, יהודים מעטים מאוד מאלה שהיו בידוובנה בבוקר 10 ביולי 1941 – והיו שם כמה מאות מהם (800?) עד 1,500 – זכו להגיע לשעות הערב. איננו יודעים כמה מהם ניצלו ממוות באותו היום – אנחנו יודעים על אותם שבעה שהתחבאו אצל משפחת ויז'יקובסקי (Wyrzykowski), אבל היו גם אחרים, כנראה מאה בני אדם, שמצאו מקומות מסתור טובים בעיר ומחוצה לה, על-כל-פנים לזמן מה. מכל מקום, שיעורם של הניצולים מכלל המיועדים לטבח היה זעום – בין כמה אחוזים לעשרים אחוזים לכל היותר. לדעתי אי-אפשר להסביר את התפתחותם של האירועים באותו היום בתור השפעה מצטברת של "אלימות צורמת",³ פרי של דינמיקה פנימית של תוקפנות מתגברת של ההמון. הדבר נכון גם אם הדינמיקה החברתית של התהליכים הללו ניזונה בידי כוחות רבי עצמה כגון דעות קדומות מושרשות אתניות ודתיות, שנהא בין-קבוצתית ותאוה לא מרוסנת לנקמה או לשלל. לא, נראה שהריגתם של היהודים כולם או כמעט כולם הייתה יעדם של הרוצחים (על-כל-פנים מרגע מסוים ואילך) והללו היו יעילים ביותר – שיעור הנרצחים נע בין 85 ל-95 אחוזים.

אינני זוכר מהומות על רקע אתני או התנפלויות של "איכרים חשוכים" שאלימותן הייתה יעילה כל-כך ומספר הקרבנות גדול כל-כך. גל הפוגרומים שבאוקראינה בשנים 1918-1919 הוא בר השוואה. גורמי הפשע שפעלו כנראה בידוובנה – טינות אתניות, הסטראוטיפ של "בולשביקים יהודים" ותאוות השוד – אלה היו חזקים ונפוצים באוקראינה ב-1919 לא פחות מבאזור פודלסייה (Podlasie, האזור שבו שוכנת ידוובנה) ב-1941. מתוך ניתוח מפורט של הנתונים מתוך 1,300 פוגרומים בערך שנרשמו באוקראינה עולה ש-80 אחוזים מן המשפחות היהודיות שרדו את הפוגרום ללא נפגעים. ב-36 אחוזים מן הפוגרומים נהרגו עד 10 בני אדם וב-88 אחוזים מן הפוגרומים נהרגו פחות מ-100 בני אדם. מכל מקום, בשום

³ שכנים, עמ' 83.

מקרה לא היה היחס בין ההרוגים לניצולים דומה לזה שבידובנה.⁴ הפוגרומים הראשונים בלבוב (Łwów) וקובנה (Kowno), למשל, בקיץ 1941 אחרי מנוסת הסובייטים, שהיו זהים כמעט לאירועים בידובנה, הביאו למותם של אלפי בני אדם, אך הם היו שיעור זעיר מכלל האוכלוסייה היהודית בערים הללו. הפשע בידובנה לא היה פוגרום יוצא דופן באכזריותו; אופיו הטוטלי הוא שעשאו משהו חדש במהותו.

אינני טוען שלא הייתה "אלימות צורמת" בידובנה, היא הייתה שם, אך אי-אפשר לצמצם כל-כך את אירועי 10 ביולי. אני רואה באלימות הזאת רק אמצעי אחד למען הגשמתו של היעד טוטלי. אפשר שכמה מן המבצעים שנדחפו בידי רגשות אנושיים כגון השאיפה לנקם או תאוות בצע ביקשו להרוג בן אדם או בני אדם או לפגוע בהם, אך היו חייבים להיות שם גם אחרים שיעדם היה השמדה טוטלית. יתרה מזאת, היו אלה הם דווקא שקבעו את התוצאה הסופית של האירועים, והפכו את האחרים שותפים במשהו שאולי לא הבינו אותו – על-כל-פנים עד רגע מסוים.

שנית, הרצח בידובנה היה כולל ובררני כאחד. העדויות אינן מזכירות שבין אלה שנרצחו ברחובות העיירה או באסם של ברוניסלב שלשינסקי (Bronislaw Szleszynski) נכללו לא-יהודים. אם בין מניעי הרוצחים הייתה השאיפה לנקום על שיתוף הפעולה עם הכובש הסובייטי, כפי שטוענים אחדים, מדוע לא נכללו משתפי פעולה לא-יהודים בין אלה שהוכרחו לשאת את הפסל של לנין וזורזו להגיע אל האסם? והרי כאלה לא חסרו במקום ולא זו בלבד אלא שנראה שהיוו יעד מוצדק יותר לנקם ושילם מילדים יהודים.

מעשי נקמה רוויי דם אך סלקטיוויים התרחשו מוקדם יותר, מיד אחרי בריחת הרוסים, והם כוונו, כפי שקוראים בעדותו של בארדון (Bardon), בין השאר נגד "קופייצקי [Kupiecki], שוטר לשעבר... וישניבסקי [Wisniewski], יושב-ראש לשעבר של הסובייט... וישניבסקי, מזכיר הסובייט... שלושה אנשים בני דת משה... לא הכרתי את השניים הנותרים".⁵

אלה היו יהודים ולא-יהודים. זה היה הזמן לעשיית חשבונות מתקופת הכיבוש הסובייטי (על כך להלן), שתוארו בהרחבה בידי פרופ' סטשמבוש (Strzembosz). ככל הנראה יושבו אז חשבונות אישיים, ניתן פורקן לשנאות ישנות כמו גם בעיקר למעשי גזל פשוטים בעקבות התמוטטותו של הסדר הציבורי על רקע היעדר זמני של שלטון במדינה. ואילו באירועי 10 ביולי מילאה שאיפת הנקם בבירור תפקיד לא ישיר בכלל מניעיהם של הרוצחים והועברה מבעד לרבדי סינון של דעות קדומות ושנאה כללית כלפי היהודים. אפילו ההנחה שפעלו מתוך עקרון האחריות הקולקטיבית אין בה כדי להסביר את המעשים עד תומו. הרי יכולים היו

H. Abramson, *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times*⁴
(Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999), p. 119
⁵ שכנים, עמ' 62.

לישמו גם לגבי המשפחות של משתפי פעולה פולנים, אחיהם ואבותיהם, ובכל זאת הרגו רק ביהודים, ובכללם נשים וילדים של אנשים שבוודאי לא היו משתפי פעולה.

סדר ההריגה

היעילות יוצאת הדופן של הרוצחים מלמדת על אופיו המאורגן של הפשע. אילו היה מסתער באותו היום המון נרגש בצורה לא מסודרת על חנויותיהם של יהודים ובתיהם, היו התוצאות מזכירות תקריות ברוטליות אך מוגבלות דוגמת הפוגרומים הנזכרים לעיל באוקראינה, שהותירו בעקבותיהם בדרך כלל כמה הרוגים וכמה עשרות פצועים, ובעיקר שוד וונדליזם בממדים גדולים.

אופיה המאורגן והמתוכנן של הפעולה האנטי-יהודית ב-10 ביולי עולה מתוך עובדות ידועות שונות המובאות בעדויות. אנחנו יודעים על אודות הפגישה בין קבוצת גרמנים שהגיעו לעיירה ובין הנהלת העירייה, פגישה שבמהלכה קבעו את תכנית הפעולה ואולי תיקנו רק כמה פרטים. העובדה שכמה מן הניצולים הוזהרו בידי ידידיהם הפולנים ואיכרים מכפרי הסביבה הגיעו לעיירה באותו בוקר באותו בוקר יש בה ללמד שנעשו כמה הכנות מוקדמות. ידוע לנו גם שחברים מהנהלת העירייה סבבו בבתי הפולנים, בדרך כלל בלוויית ז'נדרמים גרמנים, והורו לגברים להתייצב במקום שנקבע; ידוע שחילקו מקלות ואלות (שמישהו היה חייב להכיןם מראש) לנאספים והטילו מטלות מוגדרות כגון ריכוז היהודים בכיכר השוק, השגחה על דרכי היציאה מן העיירה ושמירה על הנאספים בשוק. סמוך לעיר סבבו אנשים רכובים על סוסים כדי ללכוד את הנמלטים, דבר שנראה כמילוי תפקיד מיוחד. אחר כך הורו לפולנים שגויסו לפעולה ללוות את היהודים מן השוק אל האסם שמחוץ לעיר. על ההוראות האלה סיפרו הן העדים והן מי שהועמדו לדין על ההשתתפות ברצח. אפשר שהטילו עליהם גם תפקידים אחרים שלא חפצו להודות בהם אחרי המלחמה.

הריגתם של היהודים בבית הקברות הייתה שיטתית ומחושבת – גברים [יהודים] הוצעו אל בית הקברות ונצטוו לחפור בור שלתוכו הושלכו אחר כך ההרוגים. הם הובלו לבית הקברות בקבוצות והודות לכך הייתה לתליינים עדיפות מספרית על קרבנותיהם באתר ההריגה והם יכלו לדכא בנקל ניסיונות של התנגדות. סדר כזה של הריגה – גברים חזקים נרצחו ראשונים – נועד למנוע התנגדות נואשת בשלב הבא, כשהמון היהודים שנותרו (בעיקר נשים, זקנים וילדים) נדחקו אל האסם מוכים והלומי אימה. גם הממדים הקטנים יחסית של מעשי השוד באותו היום מלמדים על ארגון ומשמעת מיוחדים. ואף-על-פי שידוע שרכושם של הנרצחים נשדד אחר כך, הרי נראה שהנושא אינו מופיע במקורות המוכרים לי על 10 ביולי.

היה אפוא סדר מסוים בפעילות הקבוצתית – היה יעד, חלוקת תפקידים, תכנית הפעולה, אף-על-פי שחלו בה שינויים בשלבים שונים; למשל בתחילה היו אמורים היהודים להיות מובלים לאסם אחר. העדים היחידים, שעדויותיהם הן הבסיס לידיעותינו על האירועים, יכלו לראות רק רצף של התרחשויות נוראות, בייחוד אם השקיפו על הדברים מנקודת מבטם של הקרבנות. הם היו מופתעים ומזועזעים מן האירועים המחרידים ועדויותיהם מתרכזות בשני היבטים שזעזעו אותם יותר מכל – האכזריות והשתתפותם של שכניהם בפשע, ואילו את הפעולות הארגוניות הם מזכירים רק כדרך אגב. לאלה מבין משתתפי הפעולה שיכלו לדעת על התכנית או ראו את התמונה הכללית (בארדון, למשל), היו סיבות טובות לא לגלות את המידע הזה, בייחוד כיוון שאחרי המלחמה איש כנראה לא שאל אותם על כך. סדר הפעולה בידובנה היה כמובן שונה מבמקרים של הוצאות המוניות להורג שבוצעו בידי יחידות משטרה גרמניות בלבד. כאן היה סדר הפעולה כללי יותר, כלומר מסגרת, ובתחומיו היה מקום ניכר ליזמות אישיות ופעולות, שתואמו בצורה רופפת, של תלוינים משולהבים שנתנו פורקן לשנאות אישיות ועשיית חשבונות. עם זאת, ליזמות הפרטיות היו סייגים ברורים; למשל היה ברור לגמרי שאין לחוס על קרבן מסוים או לנטוש תפקיד שנקבע, חייבים היו להימנע (זמנית) מגזל, וכו'. במקרים מסוימים הופרו הכללים הללו, אך המקרים האלה מצוינים במפורש כיוצאים מן הכלל.

חלוקת העבודה

חשוב במיוחד לציין שהסדר הזה הביא לחלוקת עבודה מיוחדת, שבמסגרתה היו תפקידים בדרגות שונות של מעורבות בהריגה. בראש רשימת התפקידים האלה היו, בגלל מעשיהם הרצחניים, הרוצחים הישירים, ההולמים במוט ובברזל. בסוף היום השליך אחד מהם כנראה את הגפרור הבוהר אל האסם השטוף בנפט. המחזה הזה של "תלוינים מרצון" (מטבע לשון שטבע דניאל גולהאגן [Goldhagen]) שהיו אחוזי תזזית ופעלו בקדחתנות ("יז'י לאודנסקי [Jerzy] Laudanski... רץ במורד הרחוב... הוא היה עצבני מאוד...⁶"), נחרת בזיכרונם של הניצולים ושל העדים שהיו מוכנים לדבר. דומה שהרוצחים פעלו מתוך התרוממות רוח והם נתונים ב"זמן של חג" ולא ב"זמן של חולין", דבר שמבדילים ממלאי התפקידים הגרמנים שביצעו את מלאכתם בצורה עניינית כפי שידוע לנו ממעשי טבח אחרים. "התלוינים מרצון" מידובנה מוצגים בעדויות פעמים רבות דיין ובאורח ברור דיו שאינו משאיר ספק בדבר קיומה של הקבוצה הזאת (אם כי מספר המשתתפים וההרכב שלה אינם ברורים). ביניהם היו גם מתנדבים שלא גויסו מלכתחילה לפעולה האנטי-יהודית הזאת וכנראה גם אנשים רבים שהגיעו מיישובי הסביבה.

⁶ שכנים, עמ' 85.

בתחתית רשימת התפקידים הייתה "העמידה בשוק", התפקיד היחיד שבו הודו הנאשמים במשפט בשנת 1949. להבדיל ממעשי הדמים של התליינים לא נדרשה כאן שנהא כלפי הקרבנות והתבהמות מוסרית. כדי לקבל את התפקיד הזה עליהם די היה בוודאי בצייתנות כללית לרשויות ובחשש מעונש על השתמטות ממילוי הוראות. באמצע הרשימה היו התפקידים שכללו משימות בדרגה גוברת של אלימות כגון הוצאת היהודים מן הבתים, לכידת הנמלטים וכיוצא באלה. יש לציין שהתפקידים שלא היו כרוכים בשימוש באלימות היו הכרחיים לשם ביצועה היעיל של תכנית הרצח של היהודים, על-אף שהיו משניים ומשכו פחות תשומת לב. דומים להם היו מעשים אחרים שאפשרו את השגת היעד או הקלו על השגתו, מעשים שבהקשר אחר היו נראים תמימים כגון העברת נפט מן המחסן, פתיחת דלתות האסם והוצאת הציוד המיותר וכיוצא בזה.

דומה כי מספרם של האנשים שמילאו תפקידים מוגדרים היה ביחס הפוך לדרגת המעורבות הישירה בהרג. לא היה צורך ב"תליינים מרצון" רבים כדי למלא את המשימה. למעשה לא היה צורך ברבים כל-כך בין השאר הודות לחלוקת העבודה או התמחות במשימות ששחררה את המומחים מפעילויות שאחרים יכלו לבצען. מספרם לא היה חייב להיות רב גם מאחר שנוכחותם של גרמנים חמושים במקום פעלה כדי לשכנע את הקרבנות שאין טעם בניסיונות התנגדות – שאם לא כן כיצד ניתן להסביר את היעדר ההתנגדות? מתברר שגם אכזריותם הייתה פונקציונלית, שכן הפילה אימה על הקרבנות ושיתקה את כוח רצונם, הפחיתה את הסיכון להתנהגות בלתי רצויה מצדם ולפיכך נדרשו פחות כוחות ואמצעים לביצוע הפעולה. כל זה אין פירושו שכל היסודות האלה תוכננו מראש, אלא שבלעדיהם אפשר שמהלך האירועים היה מתפתח אחרת. הרי הגרמנים וקרולאק (Karolak) פעלו בתנאים של חוסר ודאות כשהחלו את הפעולה בבוקרו של 10 ביולי.

אשר למספר הפולנים שהשתתפו בפעולה, שהוא אחד הנושאים העיקריים בפולמוס גרוס-סטשמבוש, הרי המספר 23 שנמסר בידי סטשמבוש מתייחס כנראה אך ורק למשתתפים פעילים במיוחד, וכמובן הוא פוסח על מבצעים שמחוץ לידוובנה. מספר נמוך כל-כך סותר את הקביעה החוזרת בעדויות, שלפיה היו סביב היהודים "המון בני אדם", "הצטופפות גדולה". לעומת זאת, המספר של 92 של מבצעים לפחות מידוובנה עצמה, שאותו מוסר גרוס, הושג בדרך המעוררת פקפוקים מוצדקים. העובדה שזה מספר השמות המופיעים בפרוטוקולים של החקירות ב-UB (שירות הביטחון) מעידה יותר על יעילותם של החוקרים (ושל השיטות שבהן השתמשו...), שנהגו בפרשה הזאת בדרך השגרה, כלומר הם ביקשו להשיג הודאות והצהרות מפלילות רבות ככל האפשר לגבי אחרים. יש לציין שהנחקרים הבינו את כללי המשחק הזה ולכן הזכירו לעתים קרובות אנשים מתים או נעדרים. דומני שחלק ניכר מן השוני באומדנים שנוקבים שני היסטוריונים באשר למספר המשתתפים מידוובנה נובע מהתייחסות שונה לאנשים שמילאו תפקידי עזר ודרגת

מעורבותם בהריגה עצמה הייתה נמוכה. פרופ' סטשמבוש פוסח בבירור על האנשים האלה, פרופ' גרוס כורך אותם בקבוצה אחת עם "התליינים מרצון".

הנושא של מספר המשתתפים הוא בעל חשיבות מיוחדת בגלל השאלה עד כמה הם מייצגים את כלל הציבור הפולני בידוובנה. אם נקבל את המספר הגבוה, הקרוב למחצית מספרם של כל הגברים הבוגרים,⁷ נוכל ללמוד מהתנהגותם על האוכלוסייה כולה. אולם על אילו התנהגויות מדובר? שכן ראוי לתת את הדעת שכל שאומדן המשתתפים יהיה גבוה יותר כן ירבה מספרם של מי שמילאו תפקידי עזר משניים, ועשו זאת ללא רצון ובכפייה או אפילו זנחו אותם בהזדמנות הראשונה, כפי שהעידו אחדים במשפט. לעומת זאת, אם ניתן את דעתנו על מעשיהם של "התליינים מרצון", הרי מדובר בקבוצה שכללה גם מתנדבים שמחוץ לידוובנה ו/או קבוצה קטנה יותר, כלומר אין יסוד להסקת מסקנות כלליות מהתנהגותם על כלל האוכלוסייה הפולנית בעיירה.

יתר על כן, אין להתייחס אל קבוצת "התליינים מרצון" כאל מדגם שעלה בגורל. ברור שלא נוצרה באקראי אלא בדרך הסלקציה, ופירוש הדבר שלא הייתה ייצוגית. קרוב לוודאי שכשערך את הגיוס (שלא הקיף את כל הגברים) וחילק תפקידים שונים לפני הפעולה, הביא קרולאק בחשבון את התכונות האישיות של תושבי העיר המוכרים לו. חשיבות רבה יותר נודעה לתהליך הסלקציה העצמית שהתרחש אחר כך: יחידים מסוימים הצטרפו או הסתלקו מקבוצת התליינים על-ידי השתמטות מן המשימות שהוטלו עליהם או מילויין בדבקות רבה במיוחד, או על-ידי התנדבות לביצוע מעשי התעללות והרג ביהודים. לא היו אלה "אנשים רגילים" כפי שתיאר כריסטופר בראונינג (Christopher Browning) את הגרמנים שגויסו לגדוד המילואים מס' 101 של המשטרה ורצחו את יהודי יוזפוב (Józefów).⁸

ידוע לנו על פולנים שלא הסכימו לקבל שום תפקיד ונמלטו מן העיר או הסתתרו בבתים. הדוגמה שלהם מוכיחה שהתנגדות סבילה ממין זה, הסירוב להשתתף בפעולה, היו (בעיניהם) דבר מסוכן אך אפשרי. ידוע לנו גם על אנשים שסייעו ליהודים להימלט או להתחבא, כלומר התנגדו בצורה אקטיבית. מכל מקום, המעשים האלה של התנגדות סבילה ופעילה נעשו בהסתר. איננו מכירים שום מקרה של התנגדות גלויה, מוצהרת. הפחד, כמובן, היה אחד הסיבות לכך, אבל באותה מידה נראה שברור שלא היה זה פחד מפני הגרמנים בלבד אלא גם, ואולי קודם כל, מפני כמה משכניהם הפולנים. אכזריותם של "התליינים מרצון" ושלטונו של קרולאק עוררו פחד לא רק בקרב הקרבנות היהודים.

⁷ שכנים, עמ' 79.

⁸ Christopher R. Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York: HarperCollins, 1992). ספרו המעולה של בראונינג מומלץ לכל מי שהזדעזע מפרשת ידוובנה.

הקבוצה האחרונה ברשימת סוגי ההתנהגויות היא הצופים, אלה שפעלו בבירור מיזמתם, הם, בלי כל הוראות, וסבבו את היהודים המקובצים בכיכר השוק ואחר כך על-יד האסם. הדעת נותנת שהייתה זאת קבוצת הפולנים הגדולה ביותר שנכחה בזמן ביצוע הפשע, ועם זאת, בגלל הסבילות השותקת שלהם קשה לעמוד על קנקנם יותר מכל קבוצה אחרת. הן הפושעים והן המשתמטים מהשתתפות בפעולה וכמוהם מי שסייעו ליהודים והשתתפו בצערם, או מי שהביעו שביעות רצון לנוכח ייסוריהם, כל אלה ביטאו את עצמם בדרך כלשהי, גילו את עמדתם. לעומת זאת אנשים שעל עמדותיהם ניתן לנו להסיק רק מתוך שתיקתם, מחוסנת מפני חקירותינו. אפשר לשער שבעיני הקרבנות היה המון הצופים קבוצה עוינת, ולדבר הייתה ודאי השפעה על הערכת סיכויי הבריחה או ההתנגדות, למשל. היה להם יסוד לחשוב כך: היחס העוין כלפי היהודים וההתבטאויות נגדם היו הרי גלויות לעין כל והפגנתיות, שכן ניתן לכך עידוד והיתר רשמי והיחס הזה היה נחלתם של פולנים רבים. יחס חיובי והתבטאויות אוהדות כפי הקרבנות, לעומת זאת, היו סמויים מן העין והובעו בהסתר בגלל האיסור הרשמי והסיכון שהיה כרוך בכך. אגב, לדעתי תנאים דומים הם שקבעו את הצורה שבה קלטו הפולנים את עמדותיהם של היהודים תחת הכיבוש הסובייטי, והמסקנות הכוללניות שהסיקו הפולנים בדבר שיתוף פעולה יהודי רחב כביכול הסתמכו על הבסיס הזה. לבסוף הבה נפנה את תשומת לבנו אל תפקידי ההנהגה, אל האנשים שניהלו את האקציה האנטי-יהודית בידוובנה. וקודם כל ראש העיר מריאן קרולאק (Marian Karolak), שמילא תפקיד מפתח, מלווה בבארדון וחברי מועצת העיר ז'וזף סובוטה (Józef Sobuta) וושילבסקי (Wasilewski). ואף-על-פי שאולי לא הכתימו את ידיהם ממש בדם הקרבנות, הרי בפרספקטיווה של המחקר הזה היה להם תפקיד מכריע. ועל-אף שהעדים מדגישים את התפקיד החשוב שמילאו שלושתם באירועים, איננו יודעים למרבה הצער כיצד ביצעו את תפקידי הניהול שלהם. זוהי שאלה עקרונית, שאלת ההנהגה, שבהיעדרה פעולות קולקטיביות מתמוססות או נבלמות בנקל. מדוע מילאו משתתפי הפעולה את הוראותיו של קרולאק? מדוע לא התפזרו כולם, למשל, בחיפוש אחרי שלל קל להשגה – בייחוד אם נניח שלמניע השוד והגזל היה תפקיד ניכר בפעולתם ומי שמגיע ראשון זוכה במיטב? על מה התבסס שלטונו ומה היו מקורותיו? מי היה קרולאק עצמו? אין בידי תשובה מספקת לשאלות האלה. אני מציג אותן כי כפי שהורוני בימי לימודי, שאלה טובה היא חצי תשובה.

תפקידם של הגרמנים

כשדנים בשאלות ההנהגה והארגון של הרצח בידוובנה אנחנו מגיעים בהכרח לשאלות בדבר תפקידם של הגרמנים. כי הגרמנים מופיעים בידוובנה, לא רק כבני קבוצה אתנית מסוימת אלא גם בתור ממלאי תפקידים ספציפיים, והתפקידים האלה חשובים לא רק במובן היסטורי-

מטפיזי נעלה אלא גם במובן מעשי ביותר.⁹ לצערנו, העדים הפולנים והיהודים ממעטים יחסית לדבר על פעולותיהם המוגדרות ב-10 ביולי.¹⁰ איו אנו יודעים לבטח אפילו מה היה מספרם; הם מופיעים בדרך כלל בעדויות כדמויות לובשות מדים, נטולי שמות ופנים. העדויות מדברות על הפגישה ביניהם להנהלת העיר, על השתתפותם בגיוס הגברים הפולנים לתפקידי שמירה על היהודים (ובכלל זה שימוש באלימות ו"איום עם נשק ביד"), על השתתפות באיסוף היהודים בכיכר השוק, בהכאה ובהרצה אל האסס, וכן על צילום (או הסרטה) של ההתרחשויות.

מאפיינים מסוימים של האירועים נותנים יסוד לניחוש באשר למעשיהם בכמה רגעים שהיו משמעותיים מבחינה ארגונית. בניגוד להשתתפות בגיוס הפולנים או הכאת יהודים, היו אלה מעשים שנותרו מעיני העדים, או לא בלטו לעין, בייחוד על רקע המחזות המזעזעים של אלימות ואכזריות. ראשית, אני משער שהכוונה לרצוח את כל היהודים לא הייתה תוצר מקומי אלא מיובא. כמובן, אין לבטל את האפשרות שרעיון כזה נולד באורח עצמאי בראשו של קרולאק או סובוטה, אבל העובדה שהרעיון עלה בתקופה שבה התחילו השלטונות הגרמניים בפעולות דומות במקומות אחרים, ולידוובנה באה קבוצה מסתורית של אנשי גסטפו, נראית יותר מצירוף נסיבות בלבד. אך העניינים אינם פשוטים כל-כך כפי שנדמה, כי הרצח בידוובנה היה מאורע מבשר בטוטליות שלו (על כך להלן).

שנית, העובדה שהפשע התבצע 18 ימים בלבד אחרי בריחתם של הסובייטים והתחשבנויות הדמים עם משתפי הפעולה עמם, שנזכרו לעיל, ודווקא ביום שבו הופיעה בעיר קבוצה מסתורית של גרמנים, מניחה יסוד לפקפוק אם הייתה זאת יזמה ספונטנית של התושבים שנבעה מן הרצון לנקום על שיתוף הפעולה (האמיתי או המדומיין) של היהודים עם הסובייטים. אין לשלול את האפשרות הזאת לחלוטין, אבל בעיני הדבר מתקבל על הדעת פחות מן הסברה שההשראה באה מבחוץ. קשה לי להאמין שהנהלת העיר ידוובנה הפנתה בקשה לשלטונות הגרמניים שיסכימו לרציחת כל היהודים וישגרו לאירוע הזה קבוצה מיוחדת של אנשי גסטפו עם ציוד צילום. בהקשר הזה יש לציין שאיש לא שלהב את המשתתפים הפולנים למעשים, לא הלהיט את שנאתם על-ידי דיבורים, למשל, על הבגידה היהודית, הצורך לנקום על העוולות וכו'.

שלישית, הפגישה בין הגרמנים להנהלת העיר, שהייתה לה חשיבות מכרעת במהלך האירועים, הייתה בבחינת תדריך יותר מהתייעצות. ההנהלה הרי מונתה בידי שלטונות הכיבוש (נסיבות הקמתה אינן ברורות), והייתה כפופה להם לחלוטין ולא היה מקום לשום

⁹ שכנים, עמ' 74.

¹⁰ חסר מטריד עוד יותר הוא היעדר מקורות ארכיוניים גרמניים. עד כה לא התגלו מקורות גרמניים העוסקים בידוובנה. למרבה האירוניה אנחנו מחפשים בקדחתנות אחרי תיעוד גרמני בהקשר של העבר הפולני-יהודי השנוי במחלוקת. על המוציאים להורג להכריע בין קרבנותיהם.

שותפות ביניהם. ב. הטיעון שלפיו מועצת העירייה "חתמה הסכם" עם הגרמנים,¹¹ היא אי-הבנה. אך דברים אלה אינם משנים את העובדה שאומתה בעדויות רבות, שהמעורבות שגילו חברי ההנהלה בביצוע הפעולה האנטי-יהודית חרגה מן המסגרות של צייתנות רגילה.

רביעית, יעילותה הרבה של הפעולה מלמדת על כישוריהם הארגוניים של העומדים בראשה. ושוב, אין לפסול לחלוטין את הסברה שמדובר כאן בכישרונות מולדים של קרולאק ובארדון (לא ידוע שמילאו תפקידי ניהול כלשהם לפני המלחמה), אך מתקבל על הדעת לא פחות שמקורות ההצלחה נבעו מן הניסיון וההכשרה המשטרית של קצינים גרמנים, מתכנן רב-תושייה ופיקוח יעיל שלהם.

ראוי אולי לשאול מה לא עשו הגרמנים בידובנה. לטיעונים המתבססים על שתיקה מגרעות משלהם, אך קשה להתעלם מעובדה המעוררת תמיהה; במקורות שברשותנו יש תיאורים רבים, פחות או יותר מהימנים ומפורטים, של מעשי הרג שבוצעו בידי פולנים ב-10 ביולי, אך לא נתקלתי בתיאור, אף לא באזכור של מעשה הרג כלשהו שבוצע באותו היום בידי גרמני. כשביטלו העדים במשפט של שנת 1949 את עדויותיהם, שעל-פי טענתם נגבו מהם בכוח, עדויות שהרשיעו פולנים מסוימים מידובנה, הם לא הצליחו למסור שום הסברים חלופיים באשר לנסיבות מותם של יהודים כה רבים ברחובות העיירה ובבית הקברות.¹² זאת ועוד, בתיאורי ההתרחשויות חסר גם פרט החוזר בכל העדויות על אודות חיסול הקהילות היהודיות בפולין הכבושה – קול היריות. השקט הזה שבתוכו שומעים האנשים העובדים בשדות שמחוץ לעיר את זעקות הקרבנות הוא מדהים; אך איש אינו כותב על יריות. האם לא היו או שמא כה מועטות היו ורחוקות שלא נחרטו בזיכרוננו של איש? והרי כמה עשרות איש לפחות נהרגו מחוץ לאסם. השקט הזה מלמד שלא נהרגו על-ידי כלי ירייה כפי שהיה במקרים של רצח המוני שבוצעו בידי האיינזצגרופן בעשרות עיירות במזרח, אלא בעזרת כלים אחרים, ולפיכך קרוב לוודאי שלא בידי שוטרים גרמנים.

אוונגרד וחריג?

בהקשר של אופיו החלוצי של הפשע בידובנה יש לתאר מעט את הכרונולוגיה של השואה. מתחילת המלחמה הגרמנית-הסובייטית ביצעו האיינזצגרופן הוצאות להורג המוניות של אזרחים – בחודש יולי לבדו הרגו כמה עשרות אלפי בני אדם, בעיקר יהודים. ואולם קרבנותיהם היו בעיקר גברים בוגרים ולא קהילות שלמות על נשותיהן וילדיהן. הוויכוח בשאלה מתי התקבלו ההחלטות על "הפתרון הסופי" בדרך של חיסול כולל – חיסול מיד ולא בעתיד בלתי מוגדר – מתנהל בין ההיסטוריונים זה זמן רב. המשכנעת ביותר היא התזה

¹¹ שכנים, עמ' 72.

¹² אני חב את הבחנה הזאת לקרישטוף פרסאק (Krzysztof Persak), ואני מודה לו גם על הערות הביקורת למאמר הזה.

שעל-פיה אף-על-פי שמפקדי האיינזצגרופן ידעו מתחילת הפלישה שיעדם הסופי הוא חיסול מוחלט של היהודים, הרי ההחלטות המעשיות באשר להגשמת היעד הזה ננקטו באמצע יולי. הדבר הזה עולה מן העובדה שבמחצית השנייה של יולי תוגברו יחידות האיינזצגרופן שוב ושוב ביחידות נוספות של הס"ס והמשטרה. עד אז היו הכוחות האלה דלים מדי (מנו 3,000 איש בערך) כדי להוציא להורג בירייה מאות אלפי בני אדם.¹³

הרצח בידוובנה, יחד עם פשע דומה ברדז'ילוב (Radziłów) השכנה, שעליו אנחנו יודעים לצערנו עוד פחות, היה אחד המקרים המוקדמים ביותר – אם לא המוקדם ביותר – של רצח כולל (כמעט) של קהילה שלמה. אני מסופק אם רעיון כזה נולד במוחם של קרולאק או סובוטה, אם כי אינני יכול לפסול כליל אפשרות כזאת. אם אכן היה זה רעיון שלהם, ניתן לראות בו תרומה בולטת לא רק לתולדות עיירתם אלא לתולדות העולם כולו. התכנית של רצח טוטלי הייתה חידוש של ממש, גם אם הוגבלה לממדים של ידוובנה. למיטב ידיעתי לא הועלה רעיון כזה בכתבים האנטישמיים בפולין שלפני המלחמה, ואף-על-פי שהרטוריקה של האנטישמים הפולנים הייתה לעתים קרובות בעלת אופי חסלני, ראו את "הפתרון הסופי" בהגירת חלק ניכר של היהודים.¹⁴ אחרי הכל הדרך ממטפורה מסוכנת עד הגשמת התכנית של רצח המוני נמשכת בכל זאת זמן מה, כפי שאפשר ללמוד מן הדרך הארוכה שעשו האנטישמים הנאצים הנלהבים ביותר. אפילו המנהיגים הנאצים, שהרטוריקה שלהם הרגילה את שומעיהם מזה זמן לגישה חסלנית ונטולת כל התחשבות לגבי היהודים, הגיעו לידי החלטה בדבר הרג טוטלי צעד אחרי צעד, דרך שלבים של אפליה, הגירה כפויה, גטואיזציה והשמדה על-ידי רעב ומחלות ותכניות שונות של "התיישבות" ויישוב מחדש, תכניות שנעשו קיצוניות יותר ויותר ככל שנמשכה המלחמה.¹⁵

אם התכנית להשמדת כל היהודים בידוובנה קדמה להחלטותיהם של בכירי השלטון בגרמניה בדבר הרחבת ההוצאות להורג ההמוניות לקהילות שלמות, ואם לא נהגתה בידי קרולאק, יש לחפש את מקורותיה ביזמתם של הגרמנים המסתוריים שבאו לידוובנה "במונית". אפשר שבאו לידוובנה (ולרדז'ילוב) והרעיון הזה כבר נטוע במוחם ואפשר שנולד במוחם רק אחרי שהגיעו למקום, או אפילו במהלך הפעולה (משנאספו כל היהודים בכיכר השוק נשלמה המשימה ברובה). יסוד מספיק ליזמה כזאת היוו הקווים המנחים של מפקדיהם (ומנהיגיהם) בדבר האופי הטוטלי, האידיאולוגי והגזעי של המלחמה נגד "הבולשוויזם

¹³ Christopher R. Browning, *The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992). Tomasz Szarota, *U progu Zagłady. Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie: Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno* (Warsaw: Sic!, 2000), pp. 209-216; Christian Gerlach, "The Wannsee Conference. The Fate of German Jews and Hitler's Decision in Principle to Exterminate all European Jews," *Journal of Modern History*, vol. 70, no. 4 (1998), pp. 759-812

¹⁴ A. Landau-Czajka, *W jednym stali domu. Koncepcje rozwiązania kwestii żydowskiej w publicystyce polskiej lat 1933-1939* (Warsaw: Neriton, 1998)

¹⁵ בדבר הפולמוס בין ההיסטוריונים "הפונקציונליסטיים" ו"האינטנציונליסטיים", ראה: Michael Marrus, *The Holocaust in History* (Hanover, NH: Brandeis University Press, 1987)

היהודי"; בדבר שיתוף האוכלוסייה המקומית בפעולות של "טיהור עצמי"; וכן הנחיות מיוחדות לגבי היהודים שאינן ידועות לנו דיין. בהקשר הזה יש לתת את הדעת שהרייך השלישי הצדיק מבחינה משפטית פשעים שנעשו בשטחים הכבושים. ולטר שטהלקר (Walter Stahlecker), מפקדה של אייזצגרופה A, מציין בדוח מחודש אוקטובר 1941 כיצד עודדו בסתר את האוכלוסייה המקומית לבצע פוגרומים, על-אף שידע כי "הבעיה היהודית במזרח לא תיפתר באמצעות פוגרומים בלבד". על-פי הפקודות הבסיסיות הייתה מטרת יחידותיו "סילוק יהודים רבים ככל האפשר".¹⁶ הנחיות כאלה הספיקו, למשל, לרציחתם של למעלה מ-2000 יהודים בביאליסטוק (Białystok) ב-27 ביוני (בין השאר נשרפו כמה מאות מהם למוות בתוך בית כנסת) ו-3000 נוספים לפחות שבועיים אחר כך. לנוכח הנתונים האלה נראה הפשע בידובנה כניסיון מוצלח של מילוי ההנחיות, ניסיון שבו הודות לניצולה של האוכלוסייה המקומית הצליחו לדלג על המכשול שהציב מחסור כוח אדם של הכוחות המשטרתיים הגרמניים בפני מילוי המשימות שהוטלו עליהם לטווח הארוך.

אם כך, מדוע אפוא נותרו ידובנה ורדזילוב בתור יוצאות מן הכלל? מדוע התפתחה השמדת היהודים אחרת במאות יישובים אחרים בעלי אוכלוסייה פולנית-יהודית מעורבת? אני חושב שהמקרה של ידובנה וסביבתה אכן היה יוצא דופן, ובדיוק משום כך נסתרה עובדת הפשע מן הציבור ומעיני ההיסטוריונים – ולא רק מעיניהם של היסטוריונים פולנים. לא היו מקרים רבים כאלה היו מתפרסמים לפני כן, אם לא בידי הפולנים הרי בידי אנשים שעובדות כאלה היו עולות בקנה אחד עם הדימוי שהיה להם בדבר יחסם של הפולנים כלפי היהודים. אינני טוען כלל ועיקר שבמקומות אחרים התנהגו הפולנים למופת. על-פי מקורות שונים אנחנו יודעים שבמקומות רבים אירעו מעשים של אלימות, שפולנים יחידים או קבוצות של פולנים מקומיים סייעו לגרמנים בהשמדת היהודים, אבל אין בידינו שום מידע על פשע או שיתוף פעולה שניתן להשוותם מבחינת היקפם לפשע שבוצע בידובנה.

במה נתייחדה ידובנה וסביבתה משאר חלקי פולין? מה ייחד את המקום או את אנשיו – אם לא ניקח בחשבון את ההשפעה הרעה של האדים העולים מביצות בייבז'ה (Biebrza) הסמוכות? יש כמה גורמים המסבירים (חלקית) את הריכוז הגאוגרפי הזה ואת כולם אפשר לתמצת במשפט אחד: האזור הזה היה חלק פולני-אתני, או יותר נכון פולני-יהודי, של הכיבוש הסובייטי. כאן יש לציין שדעות קדומות אנטי-יהודיות וטינות שהיו גלויות לעין עוד לפני המלחמה אינן מספקות הסבר משביע רצון. הלוא דעות קדומות וטינות כאלה שררו ברור במקומות רבים אחרים בפולין, ואף-על-פי שהשפעתם של הלאומנים האנטי-יהודיים בחבל לומז'ה (Łomża) הייתה חזקה, לא נבדל האזור הזה בצורה ניכרת ממחוזות אחרים

¹⁶ קטעים מן הדוח פורסמו אצל: Szarota, *U progu*, pp. 289-294; ראה גם *השואה בתיעוד*, בעריכת יצחק ארד, ישראל גוטמן ואברהם מרגליות, יד ושם, ירושלים תשל"ח, עמ' 311-314.

שנשלטו בידיהם. אלה היו גורמים הכרחיים אך לא מספיקים כדי להביא להתרחשותה של הטרגדיה בידוובנה.

נפנה בתחילה לאזורים שממערב לידוובנה. בשטחי הגנרלגוברמן ובשטחים שסופחו לרייך, לא יכלו הגרמנים אף לרגע להופיע כמשחררים. הם היו בפשטות הכובש, האויב. הגרמנים, מצדם, בזו מדי לפולנים וחששו מדי מפניהם מכדי לעודד אותם לשיתוף פעולה מאורגן. עד מהרה ציננו את התלהבותם של כמה גרמנופילים חסרי תקנה; נהר הדם הפולני ששפכו הקים חיץ גמור בינם ובין שאר האוכלוסייה ושם לאל את ניסיונותיהם המאחרים יותר למשוך את הפולנים לפעולה נגד ברית-המועצות. בתולדות הכיבוש הגרמני תלויה ועומדת הבעיה, שמצפה עד היום לבדיקה יסודית, של מתן שירותים פרטיים לגרמנים, של שיתוף פעולה פה ושם (ובכלל זה רדיפת יהודים) של יחידים מסוימים, וכן ניצול "פרטי" של חוסר ההגנה והטרגדיה של היהודים (הסחטנים – szmalcownicks), וגם "שטח אפור" שלם של סתגלנות לתנאי הכיבוש. לעומת זאת אנחנו פטורים מן הבעיה של שיתוף פעולה מצד ארגונים ומנהיגים פולניים שמטרידה את האוקראינים או הצרפתים. שום פולני שהחליט על שיתוף פעולה עם הגרמנים, ובכלל זה שיתוף פעולה ברדיפת היהודים, לא יכול היה לטעון בשםם של אחרים כלשהם פרט לעצמו.¹⁷

המחתרת הפולנית התפתחה ופעלה תחת הכיבוש הגרמני – להבדיל מן המצב תחת הכיבוש הסובייטי שידע לחסל אותה ביעילות רבה יותר, כפי שראינו גם בידוובנה. יאן גרוס הוא שהפנה את תשומת לבנו לחשיבותם של המאמצים שנקטה הנהגת המחתרת במטרה להנחות את האנשים הרגילים מה שיש לעשות ומה אסור לעשות בתנאים החדשים והחריגים של הכיבוש. הרשויות של המחתרת הפולנית כמו גם הממשלה הגולה בלונדון – שכללו בתוכם, בין השאר, גורמים הרחוקים מפילושמיות – הזהירו כמה וכמה פעמים מפני שיתוף פעולה עם הכובש בפעולות אנטי-יהודיות. מקרים מסוימים של שיתוף פעולה כזה גונו ואחר כך גם נענשו.

שבועיים בלבד לפני אירועי ידוובנה שוגרה לפולין הוראה לאמור, "הממשלה מדגישה את ההכרח להזהיר את הציבור שלא ישעה להסתות של הגרמנים לפעול נגד היהודים בשטחים ששוחררו מן הכיבוש הסובייטי". ארבעה חודשים לפני כן הזכיר הביטאון החשוב ביותר של המחתרת *Biuletyn Informacyjny*, ש"יש להימנע, אפילו למראית עין, מכל [צורה של] שיתוף פעולה עם הפעילות האנטי-יהודית המאורגנת בידי הגרמנים".¹⁸ היקף התופעה של האזנה לא חוקית לרדיו וקריאה בעיתונות המחתרתית מלמד על סמכותם של אמצעי

¹⁷ מקרים כאלה מתוארים בידי שארוטה, שם. ההערכה לגבי המשטרה הפולנית "הכחולה" עדיין מעוררת מחלוקת.

¹⁸ Dariusz: "Instrukcja nr 2", June 23, 1941 and *Biuletyn Informacyjny*, March 6, 1941; ראה גם: *żydowski przedstawiciel w Radzie – Stola, Nadzieja i Zagłada: Ignacy Schwarzbart Narodowej RP (1940-1945)* (Warsaw: Oficyna Naukowa, 1995), p. 120.

התקשורת האלה ויש לקחת בחשבון את הקולות האלה בשעה שדנים בהתנהגות של ההמון בזמן הכיבוש.

המצב תחת הכיבוש הסובייטי היה אחר והיו לכך תוצאות, בייחוד בתקופה הראשונה אחרי ההתקפה הגרמנית ב-22 ביוני 1941. יש להדגיש את ייחודיותה של התקופה הזאת, מפני שאחר כך פעלו שם גורמים הדומים לאלה שבגנרלגוברנמן, בייחוד דיכוי הפולנים והתפתחות המחתרת. השפעת הכיבוש הסובייטי היא גורם מפתח להבהרת האירועים בידובנה. אין זה רק, וגם לא בעיקר, שיתוף הפעולה של היהודים עם הכובש – זה העובדתי (שאין להכחישו) וזה המדומיין והמיתולוגי (שגם אותו אין להכחיש). הכיבוש הסובייטי הוא גורם מורכב בהרבה הדורש תשומת לב קודם כל כי הייתה זו זוועה. זו הייתה תקופה נוראה בשביל כל הקבוצות האתניות בשטחים שסופחו, אך בייחוד בשביל הפולנים. רק בהקשר כזה יכלו הפולשים הגרמנים להופיע בתחילה כמשחררים בקיץ 1941. שנתיים בקירוב של שלטון סובייטי הדביקו אנשים רבים בפחד עמוק ובתחושה של תוהו ובוהו ושל אכזריות העולם. חוויות טראומטיות כאלה זורעים בבני האדם זרעים שמהם צומחים אחר כך מחשבות, רגשות ודרכי התנהגות משונים ביותר. בשנים הללו נתערער הסדר החברתי עד היסוד, נחלשו הערכים ונחנק קול המצפון. השנים הללו היו שיעור בצייתנות אבל גם באנוכיות, חוסר התחשבות וניצול של מדינה אדירה ואכזרית כדי להסדיר חשבונות ואינטרסים פרטיים – על-ידי הלשנה למשל. תושבים של מקומות ותקופות בני מזל יותר יתקשו ודאי להבין את ההתנסות בשלטון הרצוף של שני משטרים טוטליטריים.

לצורך הדיון בשאלה המעסיקה אותנו בדבר השתתפותם של הפולנים בפעולות האנטי-יהודיות של גרמניה בשטחי הכיבוש הסובייטי לשעבר, יש להבדיל בין שטחים פולניים אתניים (ליתר דיוק, פולניים-יהודיים) ובין האחרים שבהם הייתה נוכחות ניכרת של לאומים אחרים, בייחוד המקומות שבהם ניכרה תנועה לאומית ליטאית ואוקראינית. הלאומנים האוקראינים והליטאים יצרו במהירות ארגונים חמושים, וקידמו את הגרמנים בברכה לא רק בתור משחררים מן העול הסובייטי אלא גם בתור בעלי ברית בהקמת מדינה משלהם (או חידושה), דבר שהגרמנים ניצלו בזריזות למטרותיהם. הקבוצות האלה הן שהצטרפו לפעולות של רצח יהודים או ניהלו אותן, לעתים בקנה מידה רחב. הפולנים השקיפו על כך לעתים קרובות בחשש, והם זוכרים את העמדות האנטי-פולניות של הקבוצות הלאומיות של המיעוטים לשעבר, ורואים את עצמם כקרובי הפוטנציאלי הבא.

את המעורבות הניכרת, גם בשנים שאחר כך, של תושבי הארצות הבלטיות ושל האוקראינים במימוש "הפתרון הסופי", אין להסביר במידה רבה יותר, בהשוואה לפולנים, של דעות קדומות וטינות אנטישמיות (לא משנה איך נמדוד זאת). קשה לציין הבדלים של ממש בין עמדות ודעות קדומות כלפי היהודים של איכר פולני קתולי לאלו של הליטאי לפני המלחמה; ליטא העצמאית, למשל, נראתה מדינה אוהדת ליהודים יותר מפולין, בייחוד

בשנים הראשונות לקיומה. דומה שהגורם המהותי שהבדיל בין הקבוצות האלה בזמן המלחמה היה הגורם הפוליטי – נטייתם של מנהיגים לשתף פעולה עם הגרמנים והכוונה הגרמנית לנצל אותה.

לאחר שעסקנו בשטחי הכיבוש הגרמני מאז 1939 ובאזורים המעורבים מבחינה אתנית של שטחי המזרח, נותרו השטחים שהסברים הייחודיים לידובנה אינם מתאימים להם, שטחים ששררו בהם תנאים פוליטיים ואתניים זהים לאלה של ידובנה. בכמה עיירות באזור ביאליסטוק היו התנאים הכלליים והאירועים זהים כמעט לחלקים מסוימים בתולדותיה של ידובנה. ואף-על-פי-כן היה הבדל אחד מכריע – במקומות הללו לא התרחשו מעשי טבח בהשתתפות פולנית מאורגנת. "לוויות" של פסלי לנין, זהות כמעט לזו שאירעה בידובנה, התרחשו באותן זמן בברנסק (Brańsk) (ראש העיר, שמונה בידי הגרמנים, "שנא את היהודים", כפי שכותב היסטוריון מקומי, וייתכן שהעובדה הזאת היא שהכריעה במינוי לתפקיד), וכן בצ'יזב (Czyżew) ובקולנו (Kolno).¹⁹ מדוע לא התרחש שם התרחיש שאירע מידובנה? האם הייתה השנאה ליהודים שם חלשה יותר? ואולי השנאה לגרמנים חזקה יותר? או מפני שהגרמנים לא נתנו את הפקודה? אולי הייתה עמדתה של האליטה שם שונה, ואולי השתמרה אליטה כזאת, שרדה את הכיבוש הסובייטי והייתה מסוגלת לאזן את השפעתם של אנשים כקרולאק? אין לי תשובות על השאלות האלה; אולי מישהו אחר יודע את התשובות או יציע אותן בעתיד.

מדינת ידובנה

תמונת האירועים כפי שהצעתי אותה כאן מובילה למסקנה שונה מזו שהוצגה בידי יאן גרוס. הוא כתב לאמור "... 1,600 יהודי ידובנה נרצחו לא בידי הנקוו"ד, לא בידי הנאצים, לא בידי המשטרה הסטליניסטית החשאית. היהודים בידובנה נרצחו... בידי שכניהם".²⁰ אמנם הקביעה הזאת היא תגובה על תוכנה של הכתובת שעל גבי המצבה בידובנה החתומה בידי "העם", ומהווה פירוש מר, אירוני לניסיון המתבטא בהלהשליך את הרוע על הנקוו"ד, הנאצים והמשטרה החשאית של פולין, אבל היא עולה בקנה אחד עם נטייה מסוימת הגלויה לעין במקומות אחרים בספר. אינני מעוניין בהקשר זה בניגוד בין הגרמנים לפולנים אלא בין "השלטון" ל"חברה" – צמד מושגים השולט במחשבתנו על אודות המדינה הטוטליטרית. גרוס הציע מזמן תפיסה חדשה של נוהגי הפעולה של המדינה הטוטליטרית, ודוגמאות מעולות לכך מצויות בספר *Revolution from abroad*.²¹ התפיסה הזאת קרובה ללבי כי מתוך פרספקטיווה מיקרו-היסטורית היא חושפת את הפנים האנושיות של השיטה (מה שאינו

¹⁹ Z. Romaniuk, ed., *Ziemia branska* (Brańsk: Tow. Przyjaciół Brańska, 1995), vol. 6, p. 118

²⁰ שכנים, עמ' 132.

²¹ Jan Tomasz Gross, *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton: Princeton University Press, 1988)

עושה את העניין מפחיד פחות), ומשיבה את האחריות ליחידים המשולבים בפעולותיה של המדינה הטוטליטרית. על-פי התאוריה הקלאסית של הטוטליטריות היחידים הללו מופיעים בדרך כלל בתור ברגים במנגנונים ביורוקרטיים או כחלקיקים נטולי רצון של המון אנושי, שגויסו לפעולה באמצעות תערובת של אינדוקטרינציה ופחד. ואולם נראה לי שהפעם הרחיק גרוס לכת מדי ב"ביטול האופי המדינתי" של האירועים שאנו דנים בהם או בחר בדוגמה שבסיסה הרעוע והמעורפל לעתים מבחינת המקורות מניח מקום לפירושים שונים וסותרים.

באירועי 10 ביולי הופיעה מדינה מיוחדת מאוד, גרוטסקית ממש – המדינה הקטנטונת מבחינה טריטוריאלית של ידוובנה, המתקיימת על פי רצון הכובש ומנוהלת (במשותף) בידי משתפי הפעולה במקום. אי-אפשר לראות בה צורה של התארגנות חברתית עצמית, יציר של חברה אזרחית. אך עם זאת יש לציין שהלגיטימציה של שלטונם של משתפי הפעולה נשען לא רק על רצונם של הגרמנים בעלי הכוח. הוא נבע גם מתחושת ההקלה עם סיום הכיבוש הסובייטי, תחושה שבגללה יכול היה הכובש החדש להופיע בתור משחרר. אנשים מסוימים קל היה להם יותר לקבל את המדינה הזאת דווקא מפני שהייתה אנטי-יהודית.

למדינות הזאת היו היררכיה ושרשרת פיקוד שהגרמנים עמדו בראשה ואחריהם קרולאק, סובוטה, בארדון, יז'י לאודנסקי ומשתפי פעולה אחרים. הדבר החשוב ביותר בניתוח האירועים שאנו דנים בהם כאן, הוא שיש למדינות הזאת תכונה בסיסית של מדינה – לרשותה אמצעי כפייה והיא קובעת מי רשאי להפעיל אלימות ועל-פי אילו עקרונות. על סמך זה היא מתירה ב-10 ביולי את השימוש באלימות לכל אחד ובלא הגבלה, בתנאי שזו תופנה נגד היהודים בלבד. אלימות נגד היהודים לא זו בלבד שהיא מותרת אלא גם מיוחלת ומתוגמלת (בהבטחה של שיתוף בשלל), ואילו ניסיונות להתנגד עלולים לגרום בעקבותיהם עונש. כך מוקמת הבמה שעליה מתרחשת אחר כך סדרה של מעשי אכזריות עם התליינים מרצון מקרב האוכלוסייה המקומית הפועלים ביחידות או בקבוצות של שניים או שלושה. נוסף על כך מגייסת המדינה באותו היום מספר מסוים של גברים כדי לבצע את התכנית של רצח עם (בהשראת המדינה). היו שניסו להתחמק מן ההוראה הזאת; היו שביצעו את ההוראות בכפייה ומתוך אי רצון; היו שביצעו ברצון רב אפילו את המטלות המבעיתות ביותר.

התוצאה הסופית מוכיחה שהתפקידים החיוניים אוישו במידה מספקת והיה אפשר לרצוח קהילה שלמה ביום אחד כמעט, מתוך מעורבות קטנה יחסית של כוחות גרמניים. שכן גם אם נניח שהגיעו לעיר יותר מ"כמה מוניות" מלאות גרמנים, ושספרם התקרב יותר למספר שנקבה בעדותה במשפט הטבחית יוליה סוקולובסקה (Julia Sokolowska) - 60 אנשי גסטפו עם הרבה (כמה עשרות?) ז'נדרמים – עדיין מדובר בכוחות מועטים יחסית בשביל פעולת רציחתם של כמה מאות עד 1,500 יהודים. ביוזפוב הפנו נגד 1,800 יהודים בטליון שלם – 500 גברים חמושים; בביאליסטוק ניהלו שני בטליונים את פעולות הוצאתם להורג בירייה של למעלה מ-3000 יהודים ב-12-13 ביולי 1941. כלומר, בלא השתתפותה

של האוכלוסייה המקומית לא היו הגרמנים שהיו נוכחים בידובנה ב-10 ביולי 1941 מסוגלים לרצוח באותו היום את כל היהודים כמעט. אין ספק שהיו מסוגלים לבצע את הרצח אחר כך, כפי שעשו במאות מקומות אחרים, אבל כפי שהתרחשו הדברים, הם לא נאלצו לבצע זאת.

אומה ובגידה

לסיום אני מבקש להפנות את תשומת הלב לבעיה מסוימת העולה בדיון המתנהל עכשיו אודות הפשע בידובנה. כמה מן המשתתפים, בכללם אנשים בעלי שם, אומרים שיש צורך בהתנצלות, בהבעת חרטה בשם הפולנים או במעשה דומה. לדעתי יש לצעד כזה שני היבטים. האחד הוא ההתייחסות לפשע וזו כוללת גינוי מחודש וחגיגי של הפשע וקביעת חפותם של הקרבנות – מעשה שאין בו לעורר הסתייגויות. שאלת חפותם של הקרבנות וההגנה עליהם מפני השמצות חשובה במיוחד, שכן יש מי שטוענים שהאירועים בידובנה היו תגמול מוצדק. אך יש גם היבט אחר, כלומר הכרה בקשר מסוים בין המתנצלים, והפולנים בכלל, ובין האנשים שהיו מעורבים בביצוע פעולות הפשע. ההיבט הזה דורש דיון ציבורי.

אינני מתכוון כאן לשאלת האחריות הקולקטיבית, שתכלול אנשים שלא היו מעורבים בעצמם באירועי 10 ביולי 1941, גם לא לשאלה מי רשאי להתבטא בשם הפולנים. שאלות האלה מעוררות מחלוקות מובנות. אני מבקש לטעון כאן שהפולנים שהשתתפו מרצונם ברציחתם של יהודי ידובנה ולא גילו אחר כך חרטה, הם האחראים שהאומה הפולנית צריכה לחבור אליהם במעשה סמלי כזה. כי הם לא היו רוצחים בלבד אלא גם בוגדים ששיתפו פעולה עם הכובש נגד בני ארצם. בשיתוף הפעולה שלהם עם האויב נגד שכניהם היהודים הם הפרו בבירור את חוקי היסוד של המדינה הפולנית. הסיבות שבגללן בגדו – שנאה אתנית, שאיפת נקם, תאוות גזל – הן בעלות חשיבות משנית בלבד. עובדה היא עובדה. נוסף על כך, כפי שמלמדים המקורות, הצליחו כמה מהם לבגוד פעמיים בתוך זמן קצר – קודם שיתפו פעולה עם הסובייטים ומיד אחר כך עם הגרמנים. הם עשו כל זאת נגד שכניהם ובני ארצם ובניגוד לחוקי הרפובליקה הפולנית וקול מנהיגיה החוקיים. השניות של מעשה ההתנצלות עלולה להיות מורכבת אף יותר בהתחשב בעובדה שקרבנות הפשע, בתור אזרחי הרפובליקה, היו חלק מן האומה הפולנית. יש להיזהר מאוד שמעשה כזה לא ישוב וירחיק את הקרבנות. שכן אחרי ככלות הכל הקרבנות הם אלה שדורשים יותר מכל שנזכרם.

תרגום מפולנית: יצחק קומם

מקור: יד ושם קובץ מחקרים, ל, דוד זילברקלנג (עורך), ירושלים, תשס"ב, עמ' 19-40.